

A helyismereti munka tárgya és általános kérdései Magyarországon

I. Magyarország településtörténetének vázlata

Valódi városokról lehetetlen beszélni a Dunántúl római meghódítása, Pannónia provincia kialakulása előtt. Az erre a korra visszanyúló városfejlődés jó mérce a terület romanizációjára. Római építmény csak nagyon kis számban és töredékesen maradt a dunántúli városokban (Aquincum, ahol a római épületek maradványait néhány új épület alagsorában őrizték meg és mutatják be; Szombathely, ahol római útmaradványokat őriztek meg és az Isis-szentélyt hozták napvilágra; Sopron, ahol a római városfal hosszabb szakaszait tárták fel).

Pannónia római településeinek és népessége romanizált elemeinek fokozatos eltűnése nemcsak a nagy népvándorlás pusztításaiból következett. A IV. századi Pannoniában a római villákat megerősítették, hogy védhető legyenek. A határvidéket különféle eredetű katonákkal telepítették be (római, germán, szarmata, alán elemek), s a tartomány ipari technikája a barbárokéval keveredett össze. A terület népességének a limes mellett élő része kezdett visszahúzódni a tartomány belső övezeteibe. A limes melletti városok hanyatlottak. Megszakadt a pénzforgalom, visszahúzódott a kereskedelmi forgalom, hanyatlott az ipar (Intercisa, Aquincum, Savaria, Brigetio). A római élet olykor a hunok bevonulása miatt szűnt meg, olykor tűzvészek által. A megmaradó települések területe és népessége összezugszorodott. Pannónia belsejében új központok váltak fontossá, ahol a civil népesség már a táborba visszahúzódva élt. A Dél-dunántúl legfontosabb pontjává a későrómai kortól Sopianae lett, a mai Pécs város elődje.

Sopianae (a középkori Quinque Ecclesiae) városában különféle népek tartottak fenn valamelyes települést és keresztény egyházközséget, az antik falakon túl. A középkori és mai Székesfehérvár város feltételezett antik elődje legalább 12 km-re volt a mai várostól (Gorsium római város).

A keresztény térítés, a püspökök és székesegyházak megjelenése (XI. század), a megyék megszervezése, az ispánok és váraik megjelenése (XI. század) voltak a leendő középkori városok alkotó tényezői. Legkésőbb a XII. századtól a különféle magyar tájakon megmutatkozik a városfejlődés, plébániatemplomokkal, a külvárosi kézműves-ség és kereskedelem kiterjedésével, de a városlakók földművelő foglalkozása egészen a XVII. századig nem szűnt meg teljesen.

Kétségtelen, hogy a római provincia úthálózata, városi utcahálózata, vízvezetékei, építészeti emlékei passzív alapként befolyásolták a középkori városok építészeti kialakulását és egyházaik kiépülését. Mindamellett nem lehet beszélni — még a mai fővárosban sem — az építézet folyamatoságáról. A római építmények legnagyobb része csak határjelzőként szolgált. A római utak fontos szerepet játszottak abban a korban, amikor a középkori kereskedelmi forgalom kezdett élnékülni. Egyes római castromok, a középkorban újra benépesítve és helyreállítva — kimutatható lakottsági folyamatosság nélkül — passzív alapját jelentették a magyarországi városi fejlődésnek, vagy pedig befolyásolták a topográfiai fejlődést (Visegrád, Pest). A középkori újra benépesülés gazdasági tényezők következménye pl. a dunai átkelés helyein, keleti kereskedők (izmaeliták) érintkezési pontjain. A XII. században kell keresni a magyar városok középkori fejlődésének eredetét. Városok fejlődtek ki az ókori Pannonia provincia területén, de Magyarország más övezeteiben, új pontokon is. Az új politikai,

egyházi és gazdasági központok közül a legfontosabbak (Székesfehérvár és Esztergom) ilyen középkori fejlődés eredményei. Egy XII. századi arab forrás említi a városokat, amelyeknek erődök, határai, kertjeik, piacaik, tehát olyan elemeik vannak, amelyekről mi a megyeszékhelyekre lokalizálunk. Egy másik arab munka (a *Ruggero könyve*) felsorolja Székesfehérvárt, Sopront, Esztergomot és Óbudát. A latin nyelvű források említik a kikötőket, a piacot, mint Buda és Pest településének csomópontjait. Az Árpád-kor elején Esztergom kereskedelmi szerepét és forgalmát egy hébernyelvű forrás világítja meg. A városi kézművesség kezdetei a XII. századra nyúlnak vissza és ez a fejlődés vezet a XIII. században a valódi városok kialakulására. A vándoriparosok és a háziiparosok bejutnak a városba és annak védelme alá, s ezt a folyamatot jól illusztrálja egy városházfelirat a XIII. század második feléből.

A „latin” kereskedők és pénzemberek, tehát vallonok és olaszok a XI. század végén és a XII—XIII. században elsősorban Székesfehérvárt és Esztergomot lakták, de a „latin vendég” kifejezés előfordul Győr XIII. századi vámszabályzatában is. Esztergom XIII—XIV. században használt kettős pecsétje a latinokra utal szövegével, és valóban abban a városban a vezetők, a kereskedők, az iparosok jórésze vallonnak tekinthető jellegzetes keresztneveket használ és a régi típusú patriciusok ehhez az etnikumhoz tartoztak. Székesfehérvár latin társadalma a vallon és olasz elemek közül került ki, a XIII. században borkereskedelemmel foglalkozott. Ezek etnikumát megőrítte Székesfehérvár XIV. századi pecsétlőjének felirata a latinokra utalásával. Szórványos vallon és lombard népesség ismert a XII—XIV. századi Pécsről.

Buda, az ország egyik legfejlettebb városa már igen korán tanúságot tett a városi lakosság hangsúlyozott antifeudális érdekei mellett. Az 1280—1290-es évektől kezdve polgárai érdekköszűtközésbe kerültek, gazdasági természetű ügyekben az esztergomi, az óbudai egyházakkal, és a margitszigeti apácákkal. A városi hatóságok végül is kétségbe vonták az egyházi birtokosok vámjogait. A budai polgárok megtagadták az egyházi járandóságok fizetését malmaik jövedelme után. Az a városi tanács, amely megtagadja, hogy beszédjön a margitszigeti apácák által kivetett piaci vámokat, már választott tanács volt. Ez a városi tanács igen erősen kötődött Buda lakosaihoz (1299: városbíró, 12 esküdt és Buda közössége). Ez a tanács még egészében a német patriciátus soraiból került ki. A XIV. század eleji budai mozgalmak szereplőit ismerve azt lehet megállapítani, hogy mindkét küzdőfél a gazdag, kereskedelmi ügyletekkel foglalkozó városiakból került ki, a kor városi patriciátusának tipikus alakja. A város ellenzéki kormányzata összeomlott a királyi megtorlás erőszakos csapásai alatt és a helyreállított rend már nem jelentett teljes városi önkormányzatot. A XIV. században adott tény volt a város igazgatására kinevezett rektor. Végül 1329-ben megjelent a rektor-kapitány mellett a helyettes bíró, maga német patricius — ez már az olvadás jele volt. A rektor és a helyettes bíró működésének budai esetei utóbb feleslegessé tették a rektor funkcióját (1346). 1347 óta a városbíró irányította Buda város tanácsát. A város lakossága lényegében változatlan maradt, a vezetőkörök — amelyek a tanácsi helyek többségét foglalták el — továbbra is a német patriciusok közül kerültek ki, mégis megfigyelhető bizonyos megújulás a patriciátust kitevő családokban. A XV. század elején új patricius-ellenes mozgalom vetett fel társadalmi követeléseket, de éppen társadalmi összetevőin keresztül mélyen érintette a kor nemzetiségi problémáit.

A magyar városok fejlődésének jellegzetes vonásai a XV. század első évtizedeiben az iparági fejlődés, a vagyon erős rétegző hatása és a patricius uralom. Meg lehet állapítani a püspöki város — Pécs — tekintélyes gazdasági fejlődését. A városi társadalmi küzdelmeket benyolítják az etnikai ellentmondások, a német patriciusok szerepe, az olasz pénzemberek tevékenysége, a magyar kézművesek és zsellérek előretörése. A század elején az osztályösszeütközések még etnikai jelleg nélkül nyilvánultak meg. Az 1402—1404. évi budai mozgalmat nem lehet csupán a magyar céhpolgárok akciójának tekinteni, hanem a városi középréteg harca volt a patricius és nemes csoport ellen, *Zsigmond király* mellett tömörült. A tömegek ádáz patriciusellenes harca vált jelentőssé Sopronban is. A valdens mozgalom Magyarország városaiban 1371 és 1405 között az eretnekégek terjedésének egyik összetevője.

1438-ban feszültség észlelhető Budán és 1439. május 23-án zendülés tört ott ki. A népi patriotizmus egy vállfajával telített zendülést alapjában az osztályellentétek okozták, mintsem nemzetiségi panaszok. Ebben a zendülésben a város jog nélküli plebejus és paraszti elemei játszottak nagy szerepet. Nem lehet lebecsülni annak a szerepnek fontosságát, amelyet olasz kereskedők játszottak a XIV. és XV. században Buda, Esztergom, Pécs, Szeged városokban. Az elmagyarosodott városokban azonban elszigetelődtek és a politikai meg a gazdasági változások — a délnémet és sziléziai kereskedő tőke előretörése — megpecsételték a budai olasz kolónia sorsát. Kívülmaradva

az 1439 előtti német és 1439 utáni német—magyar tanács városvezetési keretein, a városi szegénység szemében az olaszok — pénzügyi helyzetük miatt — éppen olyan gyanusak voltak, mint a patriciusok. Az 1439. május 23-án támadó fegyveres plebejusok egyaránt támadták a német patriciusok és a gazdag magyar polgárok házait, valamint az olaszok raktárainak kapuit.

Párhuzamosan fejlődtek a kiváltságolt mezővárosok, amelyek a magyar városok természetesen fejlődési útjának, a szerves fejlődésnek példái. A XIV—XVI. században ezek a mezővárosok voltak a városok és a városi népesség tartalékai, de az állami központosítás gyengesége és nem utolsósorban az oszmán megszállás olyan település-szerkezeti változásokat okozott, amelyek megakadályozták, hogy a Nagy Magyar Alföld legfontosabb mezővárosai teljesen urbanizált városokká váljanak, hogy szerepet játszhassanak az állami központosításban és egy nemzeti piac egységes kialakításában. A XIV. század bátorító kezdetei után Debrecen története ugyanolyan kedvezőtlen jogi keretek között fejlődik tovább, földesurakhoz tartozik. Az annyira megszorító jogi lehetőségek között a mezővárosok mégis régiójuk kereskedelmi központjává lettek. A falusiak tömeges bevándorlása mindenütt tömörülési göcökké tette a mezővárosokat, érezhető lendületet adott a XV—XVI. század városiasodásának. A legfontosabb mezővárosokká azok emelkedtek, amelyek egy feudális nagybirtok központi piachelyét alkották (Debrecen, Gyula, Hódmezővásárhely). Ezeknek a mezővárosoknak igen kiterjedt határai voltak, ugyanis felduzzasztották azoknak az eltűnt falvaknak a földjeit, amelyeket távoli legelőként hasznosítottak (Szeged, Kecskemét, Hódmezővásárhely, Debrecen). Ez szembevetően eltérő települési alkat a városokhoz képest, mert az utóbbiak határai sokkal szűkebbek voltak, azt is főleg szőlőkkel hasznosították. Ez magyarázza meg, hogy a mezővárosok kiterjedésének felett meg népességük nagysága, elérve vagy számszerűleg meg is haladva a kisebb városok népességét. Szegednek pl. két plébániatemploma és két kórháza volt. Viszont Szeged építményeit nem vette körül városfal és lakóépületei nagy udvarokba, kiterjedt kertekbe futottak. A XVI. századi Debrecennek még a főterén is voltak faházak és 1698-ban csak 83 téglalapú épülete, 27 tégla- és fából készült épülete volt csupán.

A mezővárosok egyszerre voltak a nagykiterjedésű állattenyésztés és az iparosítás központjai. A kézműves iparok elterjedése emelte a mezővárosokat a falvak szintje fölé. Viszonylag korán megjelentek bennük a céhek (a debreceni takács-céh 1395-ben, az ottani szűcs-céh 1449-ben ismert). A mezővárosokban tömegesen éltek szellemek, őket alkalmazták napszámosnak és szőlőmunkásnak a polgárok. A késői feudalizmus korában új céhek alakultak, a XVIII. század legjellegzetesebb iparai Debrecenben, Szegeden, Kecskeméten és Nagykőrösön a szövés és a bőrkészítés. A XVI—XVIII. század mezővárosainak másik csoportja a szőlőműves mezővárosok.

A városok külső képe eltérő maradt a Dunántúlon és az Alföldön. Az előbbire a jól megtelepített és városi építészettel növekedett városok, az utóbbira az ólaskertekkel körülvett nagy agglomerációk a jellemzők. Ezek a jellemvonások a széles utcákkal és fasorokkal egészen napjainkig helyi színezetet adnak az alföldi városoknak (Szeged, Debrecen, Gyula). Az egykori mezővárosok — ha jogi értelemben várossá fejlődtek is — részben falusias külsejű agglomerációk maradtak. Ilyen volt Szeged még 1940—41-ben a hatalmas határterületén szétszórtan élő 90 000 lakosával. Ebből azonban nem szabad a magyar településhálózat elmaradottságát kiolvasnunk, inkább sajátosságát kell látnunk benne. Nem szabad számításon kívül hagynunk a Nyugaton sem hiányzó kisvárosok és mezővárosok, s a Keleten sem mellőzhető középvárosok hálózatát. Ilyen szerepet a Dunántúl települései is betöltöttek. Ha az 1887 utáni években Győr 27 000, Székesfehérvár 22 000, Pécs több mint 14 000, Kaposvár 6 500 lakosú (és ez utóbbinak csak 20%⁰-a valóban polgár a mezőgazdasági jellegű településen) volt, ezeket nem lehet mereven szembeállítani az alföldi városok népességével.

A gazdaságföldrajz kiváló tudósa, *Mendöl Tibor* 1939-ben megállapította, hogy a települések magvát vizsgálva nem a korábban legjelentősebb, hanem a régi, zsúfoltan épült városok tartoznak a tömörülés magasabb kategóriájába: Veszprém, Vác és a Szenttamás városrészen nagyon szorosan beépített Esztergom — mint egyházi központok — és akkor kisebb jelentőségű városok: Sopron kicsiny és Pécs nagyobb belvárosa. 1967-ben törvény kodifikálta a magyar történelmi városcentrumok védelmét és ez 13 városra terjed ki: Buda, Eger, Esztergom, Győr, Kőszeg, Pécs, Székesfehérvár, Sopron, Székesfehérvár, Szombathely, Vác, Veszprém. Ezeket a városokat művészeti, történelmi és művelődési fontosságuk szerint jelölték ki, és határolták körül a védett városképet. Ez nem passzív védelem, hanem igyekeznek megtalálni az épületek és a történelmi városnegyedek modern felhasználásának módját, megőrizni a magyar városok horizontális jellegét. 1948 óta nagy műemlékvédelmi munkálatok folytak a budai vár-

ban, Sopron és Pécs belvárosában. Vannak városaink, ahol a várkastély, az erődrom, a védelmi rendszer, a középkori falgyűrű együttesét őrizték meg: Buda és Pest, Győr, Esztergom, Pécs, Kőszeg, Sopron, Sárospatak, Eger. Vannak olyanok, ahol a bolthajtásos utcák, a középkori építésvonal követése, a középkori utcák és terek, a középkori házak földszintjei voltak megőrizhetők: Buda, Sopron, Kőszeg. Püspöki kastélyok és paloták adnak barokk karaktert: Pécs, Eger, Szombathely (1777 óta püspöki székhely), Veszprém, Esztergom, Székesfehérvár, Kalocsa, Vác. Török vallási és világi épületek maradtak, vagy voltak feltárhatók és konzerválhatók: Buda, Pécs, Szigetvár, Siklós. Középkori zsinagógát tártak fel és konzerválták: Sopron, Buda. Némely városban a klasszicista építészet dominál vagy jellemző: Pápa, Szombathely (1578 óta megyeszékhely), Pécs.

II. A magyarországi helyismeret fő forrásai

A magyarországi városok és települések forrásanyaga sajnos sok esetben csonka és hézagos. A levéltárak eredeti forrásanyagának mennyiségét az oszmán uralom (1541—1687) nagy történelmi eseménye, nem kisebb mértékben a különféle háborúk és tűzvészek nagy veszteségei határozzák meg, legutóbb a második világháború pusztításai.

Fő lelőhelyek: *Magyar Országos Levéltár*, Budapest; *Primási Levéltár*, Esztergom; *Budapest Főváros Levéltára* (ez foglalja magába az 1873 előtti Buda, Pest és Óbuda levéltári anyagát; Pest és Buda régi fondjait 1686, Óbuda anyagát 1720 óta tartalmazza); *Megyei Levéltárak* a megyeszékhelyeken, némelyikükben olyan jelentős városi állagok is megmaradtak, amelyek a török uralmat elkerült (Győr, Debrecen) vagy korlátozott önkormányzatot az oszmán birodalomban is megőrzött (Szeged) városok levéltárai tartottak fenn; *Városi levéltárak*, Sopron, Kőszeg; *Országos Széchenyi Könyvtár*, Budapest; *Megyei Könyvtárak* a megyeszékhelyeken; *Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár* „Budapest Gyűjtemény”-e.

III. A helyismereti munka társadalmi és intézményi keretei, publikációs fórumai

1. A helyismeret alapjainak kialakítása és a lakosság köreiben való elmélyítése társadalmi mozgalomként, helyi kezdeményezésekre indult meg és mintegy 15 éve terjedt el országosan. Kérdemelte az elvi tisztázásra törekvést és számos országos, megyei vagy városi rendezvényen való megvitatást. Sok vita merült fel a helyismeret és a honismeret, a múlt emlékeinek ébrentartása — hagyományápolás — és haladás — a jövőbe tekintés viszonya, a lokálpatriotizmus — a szocialista hazafiság — és az internacionalizmus kapcsolata körül. Segített eloszlatni a vitás kérdések körüli homályt vagy bizalmatlanságot *Maxim Gorkij*nek a honismeretét megalapozó helyismeretről 1927-ben írott levele, amelynek vallomásszerűen kifejezett meggyőződése lényeges összefüggést tett ismertté: a forradalom által ébresztett energia indította mozgásba a tájkutató munkát; a helyismeret az ország gazdagodásához vezető utakat mutatja, morális gyarapodást nyújt, felvértez az értelem alkotó erejének hitével. A hazai honismereti mozgalom, helytörténeti kutatás bonyolult szervezeti feltételek között, nehezen bontakozott ki. A helytörténetírás múltbeli nehézségei magából a történelemtudomány tisztázatlan kérdéseiből adódtak. A helytörténet és az országos történetírás viszonya megszabta és megszabja, miként tud a helyi kutatás támaszkodni az általános történeti fejlődés tanulságaira és fordítva, hogyan kerülnek át a helytörténeti kutatás eredményei az országos történeti képbe. A helytörténeti irodalom színvonalát növelte a tudatosság és a tudományos intézmények segítő szándékának igénybe vétele. A kedvező tudománypolitikai, a közművelődési légkör elősegítette a helytörténetírás szélesebbkörű kibontakozását. A korszerűsége törekvő történelemtanításban egyre nagyobb szerepet kapott a modern eszközökkel dolgozó helytörténetírás számos eredménye, helyi múzeumok anyagának bemutatása, helytörténeti-honismereti kérdésekkel foglalkozó szakköri tevékenység. Közmeggyőződésé vált, hogy a szocialista hazafiság nem az elvek elvont szférájában lebeg, hanem gyökerei az emberek hétköznapi életébe, a terület múltjába, mai adottságaiba nyúlnak, hogy az ezeket feltáró helyismereti tanulmányok konkrétabbá, cselekvőbbé tehetik a szocialista hazafiságot. Ebből viszont nyilvánvalóvá lett, hogy szükséges valamelyes koordinálás és módszertani tisztázás, szükséges a helytörténeti munkák, helyismereti kiadványok értékelése, szemléje, közös kérdéseik átfogó elemzése. Bibliográfiai tájékoztatást is igényelt a mozgalommá terebélyesedett

helyismereti munkálkodás. Ezt szükségessé tette az is, hogy a helyi kiadványok megjelenéséről gyakran csak nagy késéssel szereztek tudomást a szakemberek, a többi tájak helyismereti kutatói, pedig a helyi eredmények olykor csírájukban tartalmazzák az országos általánosítás elemeit, alapjait. Az ilyen országos fejlődési tendenciák, tapasztalatok kibontását pedig csak a különféle helyekről és intézményekből kikerült személyekből álló szerkesztőségek, pályázatbíráló bizottságok segíthetik elő. A mozgalom korábbi fokán nagy segítséget nyújtottak az Országos Népművelési Tanács módszertani füzetei, amelyek elhanyagolt kérdésekre hívták fel a figyelmet, vagy addig csak központilag gondozott kérdésköröket nyitottak meg a helyi kutatóknak, történelemtanároknak (pl. munkásmozgalomtörténet, üzemtörténet). Így terjedhetett ki a helyismeret kutatásának társadalmi bázisa, forrásmentő, forrásfeltáró, tárgyi emlékgyűjtő mozgalma a fővárosban és a vidéki városokban, községekben. Létrejöttek a budapesti kerületi és a vidéki tájgyűjtemények, iskolamúzeumok. Kiadtak budapesti kerületek múltjáról szóló írásokat, megyei történeti feldolgozásokat, megyei lexikonokat, adattárakat, demográfiai vizsgálódásokat, de városi és községi tárgykörű munkákat is. Megjelentek járási, városi híradók a helytörténet, helyismeret köréből. Ezek a kérdések mind gyakrabban kerültek a megyei lapok hasábjaira, olykor külön rovatot kaptak.

Nagy lendületet adtak a helyismereti munkának a különféle jubileumok. 1969-ben szép számmal jelentek meg emlékkötetek és tanulmányok, cikkek a Magyar Tanácsköztársaságról. Ezek azzal hívhatták fel magukra a figyelmet, hogy a tanácsállam előtörténete, politikai-társadalmi folyamatai, az ellenforradalom kezdetei, a hadiesemények, az értelmiség és a művelődés, az igazgatás, az egészségügyi politika helyi alakulásának feltárásával adatszerűen járultak hozzá az országos képhez vagy éppen — mint a földpolitika kérdésében — az országos direktívák helyi módosulásához, konkrét érvényesüléséhez nyújtottak értékes adatokat. A helyismeret középpontjába 1970-ben és 1975-ben a felszabadulás és az annak alapján elért fejlődés vizsgálata került. Sor került új, jelentékeny tényanyag feltárására, a helytörténeti jellegű közművelődési tevékenység gazdagodására, az elemzőbb és realitásos közgondolkodáshoz való hozzájárulásra.

Jelenleg a Hazafias Népfront Országos Elnöksége mellett működő Honismereti Bizottság fogja egybe, koordinálja mozgalmi eszközökkel a különféle tömegszervezetekben, tudományos, oktatási, közművelődési intézményekben folyó, azokhoz kapcsolódó honismereti tevékenységet. Ez abból a felismerésből kialakult munkamódszer — amit már hosszabb tapasztalat erősít meg —, hogy számottevő eredményeket lehet elérni a különféle állami és tanácsi intézmények, pártarchívumok, iskolák kereteiben működő történészek, irodalomtörténészek, néprajzosok, nyelvészek együttműködésével. Ez gazdagítja a történelemszemléletet és tárja fel a helyi erőforrásokat. A Honismereti Bizottság munkacsoportokba fejti ki működését. Ezek tartanak kapcsolatot az érdekelt intézményekkel, szervekkel, hangolják össze honismereti tevékenységüket. A helytörténeti munkacsoport a községi, intézményi krónikairás továbbfejlesztésében, a helytörténeti pályázati rendszer kidolgozásában, mindezen keresztül a helyismeret gyarapításában működött közre. A munkacsoport módszertani segítséget nyújtott ahhoz, hogy a helytörténetírás maximálisan konkrét legyen, a tények alapján rekonstruálja a helyi folyamatokat, tisztázza a tényanyag esetleges ellentmondásait, s a valóságos folyamatban tükrözze az országos fejlődés megvalósulását.

A munkásmozgalmi és üzemtörténeti tagozat viszonylag fiatalabb ága a helyismereti munkának. A helytörténeti kutatás modern értelemben felfogott társadalom- és gazdaságtörténeti témaválasztása foglalta magában a munkáshagyományok, az üzemi krónikák anyaga, az üzemtörténet forrásai együttes figyelembe vételét. Becses örökség a felszabadulás előtti munkáskultúra, a kulturális téren folytatott haladó törekvések és az ezek kibontakoztatásáért vívott munkásmozgalmi küzdelmek, a népfrontmozgalom előzményei. Ezek kutatása megerősítette azt a meggyőződésünket, hogy az 1944—45-ben bekövetkezett felszabadulással induló, robbanásszerű fejlődés nem érhető meg az ilyen tudati előzmények vizsgálata nélkül. Ezek a kérdések csakúgy, mint a munkásság összetételének és életformájának átalakulása, a munkásosztály harminc év alatti tudati fejlődése gazdag lehetőségeket nyújtottak a helyi kutatásnak, amiben a Szakszervezetek Országos Tanácsa támogatására, számos üzem érdeklődésére, a Magyar Történelmi Társulat szakszerű közreműködésére támaszkodhatott ez a tevékenység. Üzemtörténeti tanácskozások, tanfolyamok, módszertani kutatások segítették a szakszervezetek, gyárak, szövetkezetek üzemtörténeti szándékait. Figyelem fordult az üzemi krónikák, évkönyvek, szocialista brigádnaplók vezetése, ezek közéleti fontossága,

írások módszertani feltételei felé. Kiterjedt a kutatás és tárgygyűjtés a lakóterületi és munkahelyi közösségek életmódjára, szokásaira, kölcsönhatására.

A néprajzi és nyelvjárási munkacsoport támogatta és tapasztalatsere fórumokhoz juttatta a néprajzi gyűjtést, feldolgozást, a földrajzi névgyűjtő munkát, a magyar és a más nemzetiségű lakosság hagyományápolását, a néprajzi és régészeti szakkutatás társadalmi hálózatának kiszélesedését. A munkacsoport résztvett az öntevékeny művészeti mozgalmak munkájában, formálásában, az országos és megyei honismereti ifjúsági táborok szervezésében. Az országjáró, természet- és műemlékvédelmi munkacsoport közreműködött az évfordulókhoz kapcsolódó emléktúrák szervezésében (1514, 1919, 1945; *Petőfi Sándor, Rákóczi Ferenc* életének eseményhelyeire). Tartalmilag gazdagította a honismereti táborozásokat, országjárásokat. A Természetbarát Szövetség és az Országos Természetvédelmi Hivatal közreműködésével járult hozzá ez a munkacsoport a történelmi, irodalomtörténeti emlékhelyek, természeti értékek, népi műemlékek, temetők számbavételéhez és védelméhez.

2. A múzeumok és a helyismereti mozgalom

A múzeumok jelentős szerepet játszanak a várostörténet, a helyismeret anyagának feltárásában, bemutatásában, tudományos feldolgozásában és az eredmények tudományos-népszerű bemutatásában.

Az országos múzeumokat most nem említve a helyismereti munka múzeumi bázisai a *Budapesti Történeti Múzeum, valamint a megyei múzeumok*.

Csaknem mindegyik múzeumi szakágazat bekapcsolódott a helyismereti munkába, legáltalánosabban a néprajzi muzeológia. Az új- és legújabbkori történeti muzeológia egyetemi szakkövetelményeiben jelentékeny helyet foglal el a helytörténeti kutatómunkára való felkészítés. Tisztázták már a muzeológusok kiképzése során a történeti hely fogalmát, az országos és helyi fejlődés törvényszerűségeit, a helytörténetírást és forrásait, a XVI—XX. századi helytörténetírásunk historiográfiáját. A szakkörök gyakorlatban támogatják a helytörténeti muzeológiát anyagfeltáró munkával, községi, iskolai, üzemtörténeti tanulmányok készítésével.

Különösen a tárgygyűjtő honismereti kampányok igényelnek állandó módszertani útmutatást, szakmai figyelmet. Ezek egyrészt gyarapították a múzeumok gyűjteményeit, falumúzeumokat alapoztak meg, de sok esetben elmaradt a lelet és a lelőhely tárgyi dokumentációja, annak szakszerű feljegyzése, az alkalmi kiállítások után nem mindig gondoskodtak megfelelően a gyűjtemény szakszerű megővéséről. Ez fokozottan igényli az irányítást, a koordinálást, a tárgyrestaurálás összehangolását.

3. A könyvtárak helyismereti tevékenysége

A közművelődési könyvtári rendszer fontos feladatává lett a helytörténeti, honismereti források gyűjtése, feltárása, az olvasók figyelmébe ajánlása, az iskolai helytörténeti oktatás és a szakköri munka szakszerű feltételeinek megteremtése. Az 1960-as években a megyei könyvtárak és a vidéki tudományegyetemi könyvtárak, az 1970-es években a járási, városi sőt néhol községi könyvtárak kapcsolódtak ebbe a munkába külön helyismereti gyűjtemények kialakításával. A Könyvtártudományi és Módszertani Központ segítette ezt a munkát, 1969-ben a megyei, 1974-ben a városi és járási, valamint községi könyvtárak számára szóló módszertani útmutató közzétételével, konferenciákon tárgyalva a helyi sajtóbibliográfiák, a települések irodalma, a helyismereti munka kérdéseit, könyvtári katalógusok, sajtóvalogatások, olvasókönyvek jelentek meg. Nagy gondot fordítottak a helyi irodalom, az utcanévek, a helyi események, a művelődéstörténet dokumentációjára, annak közkinccsé tételére. Szerzte az országban előrehaladt a könyvtárak részvétele a szakköri munkában, a honismereti publikációk közzététele könyvtári kiadványokban, a megyei katalógusok megnyitása a kutatók számára. A könyvtári hálózat részéről pedig örömmel fogadták és tovább szélesíthető együttműködés jeleként értékelték, hogy helyismereti kutatók lappangó, olykor pótlóhatatlan nyomtatványok felkutatásával és könyvtárba adásával segítették a további kutatást és a közművelődést.

4. A levéltárak és a helyismereti munka

A levéltárak egyik legfontosabb tevékenységi területe lett a helytörténeti kutatás, illetve annak támogatása. A levéltári anyag védelméről és a levéltárakról szóló 1969. évi 27. számú törvényerejű rendelet végrehajtásáról intézkedő 30/1969. számú kormányrendelet meg is határozza: „A tanács levéltár a helytörténetírást rendeltetésszerűen műveli.” Az egyetemi levéltárosképzés szakmai követelményei közé így kerülhetett bele annak oktatása, hogy a levéltári kiadványkészítés kereteiben mi a levéltárak szerepe a helytörténetírásban. Így nemcsak munkatársaik egyéni érdeklődési területe vagy személyes támogató készsége nyilvánul meg abban, hogy a levéltárosok jelentős segítséget nyújtanak a helyismeret bűvárlóinak, hanem ezzel intézményük közművelődési feladatait látják el, a marxista történelemszemlélet fejlesztésén is fáradoznak.

A levéltárak sokrétű honismereti munkája felöleli az utolsó évtizedek gazdasági, társadalmi, művelődési fejleményeire vonatkozó adattárak összeállítását, a községi krónikárok számára szolgáló útmutatók készítését, a krónikák szakfelügyeletét, rendszerezését, a helyismereti továbbképzés szervezését, a pályázatokon résztvevők forrásokhoz és módszertani tanácsokhoz juttatását. A levéltárak helyismereti kiadványai hasznosíthatók az iskolai történelemórákon, a honismereti szakkörökben.

A legáldozatkészebb tanácsok már eddig is lehetővé tették a helytörténeti forrásbázis kiadását, mikrofilmes kiegészítését, a kéziratos térképek közzétételét. Hajdú-Bihar, Pest, Komárom megyékben rendezett levéltári napok külön is lehetővé teszik a levéltárosok és az amatőr kutatók, a levéltár iránt érdeklődők találkozását. A levéltárosok előadásokat tartanak a megyei helyismereti konferenciákon.

IV. Kiadványok és időszaki publikációs fórumok

A különböző támogató intézmények helyismereti szerepe kapcsán már utalhattam az általuk kiadott útmutatókra, példatárakra, a pályaművek közzétételére, konferenciákra, ahol megjelenés előtt bemutatnak és megvitatnak helyismereti munkákat. Igen felelősségteljes munka annak elbírálása, mi az, ami a helyismereti eredmények közül publikálásra érett. A feldolgozásként publikálást nem érdemlő munkában is található a tudomány olyan értékes és jól rendszerezett adatokat, amelyeket érdemes általánosan ismertté tenni. A helytörténeti munkák, olykor a kéziratos krónikák recenziálása maga is a helyismereti eredmények publikációs formája lehet. Egyfelől az országos szakfolyóiratok bocsátják hasábjaikat ilyen recenziók vagy beszámolók rendelkezéseire, de ezek csak lassúbb megjelenést és egy szakterület számára való ismeretséget tesznek lehetővé. Másfelől tehát szükség volt egy honismereti-helytörténeti kiadvány létrehozására. Ez hívott életre előbb rotaprintes és alkalmilag megjelenő, végül *Honismeret* címen nyomtatott és rendszeresebben megjelenő folyóiratot, amely a helyi publikációra és eredményeikre — ha kell, bírálva — felhívja a figyelmet.

Ugyanakkor a helyi folyóiratok vagy időszaki kiadványok is kialakultak nagy számmal és állandó igényvel. Ezek alapításának és sikeres működésének elsődleges okát nem a helyi, a személyi publikációs igényekből vezethetjük le. Ilyen folyóiratokat az ország különböző tájain az objektív szükségletek hívták életre. Jól példázzák, hogy a táj-, a megye- és a településtörténeti kutatók az adott területen a legkönnyebben és legtermészetesebben jutnak hozzá a helyi történet forrásaihoz. Illetékesnek tarthatjuk a helyi folyóiratokat is arra, hogy bennük országos kérdésekhez kapcsolódó, de helyi vonatkozású írások jelenjenek meg. Helyes, hogy az országos történeti kérdéseket tárgyaló munkák ismertetése során a helyi folyóiratok szerzői kiemelik azokból a helyi jelentőségű problémákat, máskor — szükség esetén — helyi anyaggal egészítik ki azokat. Természetesen a helytörténeti kritikai tevékenységnek is alkalmas fórumai ezek a folyóiratok. A helyi folyóiratok, periodikák azonban nem mindig felelnek meg a fentiekben dicsért általános igénynek és széles tematikának. Természetesen nem mindenütt áll rendelkezésre elég átfogó szerzői gárda vagy forrásanyag. Ez utóbbtól — és ezen keresztül a mögöttük álló intézmények létszámadottságaitól — függően alakult sok kiadványban tematikai aránytalanság, vagy inkább néhány művelhető súlypont, így a régészek és műemlékvédelmi szakemberek által művelt népvándorlások, honfoglalások, középkor; a levéltárosok, könyvtárosok, tanárok által művelt néhány csomópontként az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc, a századforduló munkás- és parasztmozgalmi, a Tanácsköztársaság, az ellenforradalmi korszak és a felszabadulás kutatása, eredményeinek közreadása. Főleg az ezekhez kapcsolódó, ezek-

nek széles hátteret adó irodalmi, színháztörténeti, egyesülettörténeti adalékok jutnak még szóhoz. Együttesen mégis valóságos kincsesár a sok publikációs fórum, ami miatt érdemes rövid adatszertű számontartásuk, hogy címeik szerint keressük őket, ha helyismereti gyűjteménybe kerülünk.

A legszámottevőbbek: Alba Regia, Alföld, Arrabona, Baranyai Művelődés, Békési Élet, Budapest, Budapest Régiségei, Déri Múzeum Evkönyve (Debrecen), Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Evkönyve, Fejér Megyei Szemle, Forrás (Kecskemét), István király Múzeum Közleményei (Székesfehérvár), Janus Pannonius Múzeum Evkönyve (Pécs), Jászkunság, Levéltári Evköny (Kaposvár), Miskolci Herman Ottó Múzeum Evkönyvei, Móra Ferenc Múzeum Evkönyve (Szeged), Műemlékvédelem, Palócföld, Soproni Szemle, Tanulmányok Budapest Múltjából, Tiszatáj, Új Forrás (Komárom), Vasi Szemle.

V. A bibliográfia elemei

Igen jelentékeny méretű a helyismeret irodalma. Alig lehetséges bibliográfiai áttekintése.

Csomor Tibor: Magyarország. Honismereti Bibliográfia (1972). A róla megjelent reflexiók sok módszertani feladatra hívták fel a figyelmet és főleg arra, hogy ilyen vállalkozás kollektív munkát igényel. Annál inkább, mert az elmúlt időszakban örvedetesen gyarapodott a honismereti, helytörténeti közlések, kötetek, publikációs fórumok száma. Alig vették számba a felszabadulás 25. évfordulójának helytörténeti természetét (a Magyar Szocialista Munkáspárt ideológiai folyóirata, a Társadalmi Szemle is foglalkozott ezzel), alig jelent meg kötetnyi a helytörténeti tanulmányokból és krónikákból a felszabadult Magyarország történetéről (*Glatz Ferenc*), a munka folyt tovább.

Az országos tudományos intézmények és bizottságok közreműködésével tanulmánykötetek jelentek meg számos termelőszövetkezet fejlődéséről (*Donáth Ferenc* szerkesztésében), a felszabadulás utáni agrárpolitikáról és agrárátalakulásról (*Balogh Sándor* és *Pölöskei Ferenc* szerkesztésében), amelyek a helyi kutatások tematikailag csoportosított eredményeit példázzák. De fordítva is hozhatunk jó példát, hogy az országos tárgyú publikáció szinte kész anyagot nyújthat területi, helyi bontásban. Ilyen *Réti László* kötete a Magyar Tanácsköztársaság helyi szerveiről és pecsétéről, amely helytörténeti segédkönyvként is hasznos, megismerhető belőle a helyi igazgatási egységek, intézmények, személyi szerepvállalások.

Mindezek folytán csak egészen vázlatosan hívhatom fel a figyelmet a tájékozódás néhány alapjára, időtálló kiadványokra, művekre, amelyek egyben mutatják a magyar helyismereti irodalom gazdagságát, szétágazó voltát.

A korábbi irodalmat ismerteti *Bodor Antal:* Magyarország helyismereti könyvszete 1527—1940 (Bp., 1944).

A fővárosról bibliográfiai áttekintésül is szolgálhatnak *Majláth Béla:* Budapest történetének irodalma (1886), *Flórián László—Marót Miklós:* Fővárosunk Budapest (1955), *Remete László:* Budapest munkásmozgalma (1919—1945) (1959), *Bercza László:* Budapest történetének bibliográfiája 5 kötet (1964—69).

A különböző városokról szóló átfogó munkák jobbára településföldrajzi, műemléki igénnyel jelentek meg az utóbbi évtizedekben, amelyek mindemellett összegezik a legmodernebb történeti kutatásokat is (csupán Budapest monografikus története említhető ezen túlmenő rendszeres igényű alkotásként *Gerevich László* főszerkesztésében, amelyből eddig 3 kötet jelent meg). Ezért máig alapvetőek olyan régibb munkák, amelyek a hazai településtörténet sajátos vonásait fedték fel.

Banner János: Szeged települése (Föld és Ember, 1925); *Győrffy István:* Az alföldi kertés város (Néprajzi Ertesítő, 1926); *Győrffy István:* Hajdúböszörmény települése (Föld és Ember, 1928); *Mendöl Tibor:* Néhány szó az alföldi város kérdéséhez (Földrajzi Közlemények, 1939); *Mendöl Tibor:* Városaink népsűrűsége (Földrajzi Közlemények, 1939).

Végül legyen szabad megemlítenem, hogy a magyar helyismereti irodalom gazdagon kiterjed a települések egyes korszakainak feltárására, a topográfiára és városképre, a népesedéstörténetre, a társadalomtörténetre, a gazdasági életre, a városi és megyei intézményekre, politikára.

Számos publikáció — helyi monográfiák, tanulmányok, adattárak — foglalkozik a magyarsággal együttlélő nemzetiségek történetével, néprajzával, műveltségével, nyelvfejlődésével. Így kiterjedt erre *Fodor Dezső* és *Gerencsér József:* A budai járás 25 éve 1945—1970 c. munkája, amely 23 járásbeli község krónikaköreinek munkájából adódó

eredményeket tett közzé 1970-ben. Megjelent *Szincok György és Lugosi Mátyás* munkája Tótkomlós községről, *Bernula Mihály* Pitvaros c. helytörténeti összeállítása, *Petrik József* Kesztléc monográfiája. Kiemelkedik *Krupa András* alapos szokásmonográfiája a békéscsabai szlovákok körében végzett gyűjtése alapján, *Mándics Mihály* délszláv—magyar—német kérdéseket felölelő csávoiyi krónikája. Kiadták *Grin Igor* két-nyelvű füzetét a délszláv elbeszélő hagyományokról a Battonyai Füzetek sorozatban. Igen terjedelmes feldolgozás *Bánáti Miklós* tanító műve: Huszonkét évtized az új hazában. Császártöltés község történelmi adattára 1744—1964-ig (Kecskeméten, 1969-ben jelent meg) a württembergi és felsővárbírói telepések életéről, munkájáról, bekapcsolódásukról a hazai történelem nagy fordulójába. További munkák reményét ébreszti ebben a témakörben a szépen kibontakozó nemzetiségi tájmúzeumok anyagának feldolgozása, valamint a pályázatok és honismereti diáktáborok nemzetiségi vonatkozású anyaggyűjtése. Így adott hírt *Gyivicsán Anna*: A nemzetiségi helytörténeti pályázat (Honismereti Híradó, 1973. 1—2. szám) német, szlovák, szerb, román tárgyú tanulmányok egész soráról, közte Jellasics ellen harcoló mohácsi délszlávok, Murakeresztur horvát, Szöreg szerb lakosságának élete, Pomáz szerb klubja története tárgyköréből, így tudósított *Timaffy László*: Az V. Országos Diák Honismereti Tábor (Honismereti Híradó, 1973. 1—2. szám) Bezenye község horvát lakosságát és a magyarokkal, németekkel való együttélését tárgyi és szellemi anyag, népi hagyományának feltárásával bemutató szakcsoportjukról. Mindez jelzi, hogy helyismereti kutatóink, az ebben a munkában résztvevő pályázók és diákok egyaránt a gyakorlatban mutatják, hogy országunkban milyen széleskörűen valósul meg az az elv, miszerint az egyes nemzetiségek összekötő hidak a szomszédos baráti országok között.

A jászjákóhalmi Honismereti Szakkör ex librise.